

קווים להתפתחות העתונות היהודית בגרמניה

יעקב טורי

לזכר אשת-ינעורי
חנה טורי-אהרן ז"ל

משה מנדלסון הוציא את "קהלת מוסר" במאה ה-18

בדסוי, עיר הולדתו של מנדלסון, הוציאו ב-1806 ירחון משכילי בגרמנית בשם "שולמית" (1806-1848, ואף זאת בהפסקות ניכרות).⁴ ה"שולמית" נוצרה בתקופה שעמדה כולה תחת השפעתו של נפוליון וכיבושיו, ואף תחת השפעת הריאקציה נגד השתלטות הצרפתים על אירופה. כתב-העת חייב היה אפוא להתמודד עם הבעיות שניעורו מסביב מאורעות אלו באירופה כולה, וליהודים שבתוכה בפרט. לשם קיצור נסכם אותן תחת הכותרות "משבר האסימילציה", "משבר החינוך", "משבר האמונה" ו"משבר המסורת". אדם בן-ימינו היה משתמש בכתוך שגרה במונח:

קדם היסטוריה והתחלות

התפתחותה של העתונות היהודית בגרמניה החלה כשני דורות אחרי פריחתה הראשונית של עתונות יהודית בארצות-השפלה השכנות.¹ אך לא כמו באמסטרדם, כמעט ולא הורגשה בגרמניה תחרות בין הלשונות שבאו בחשבון ככלי ביטוי ספרותיים-פופולריים מעל דפי התקופונים למיניהם, וזאת בעיקר משום שמלכתחילה לא תפסה עוד במאה ה-18 הלשון היידישית מקום נכבד בגרמניה ומשום שמלכתחילה לא ניערה איבה בין העברית והגרמנית. העיקר היה הכלל החמור של ההשכלה: שפה ברורה. סיסמה זו, לרבות הרעיונות המרכזיים האחרים של ההשכלה כחינוך, מוסר ואזרחות במדינה (האבסולוטית הנאורה), הם שנתנו תוכן לספרות-העתים במאה ה-18.

בדרך כלל מכנים את "קהלת מוסר", הדפים העבריים הספורים מעטו של משה מנדלסון, ככתב-עת ראשון בגרמניה; אך התעוררו ספקות, אם לא הקדים אותו בנימין קרונבורג מגווייד ע"ג ריינוס עם שני פרסומים היכולים להיחשב כ"מכתבי עתים" במונח ההשכלה החילונית.² אף כי חוברות אלה הודפסו באותיות עבריות, השתדל קרונבורג לשים בפני קוראיו תעתיק מדויק של האיות הגרמני, שכן כוונתו המוצהרת היתה ללמד את קוראיו את השפה הגרמנית על בוריה.

כיום מתחילים לציין את ראשית העתונות היהודית בגרמנית עם הופעת "המאסף" (1784-1812). הוא תוכנן כירחון, אך נזקק לשלושה-ארבעה זינוקים, כדי להתקיים בדוחק בעזרת עורכים שונים תוך כדי שינויים במגמותיו, עד שהוציא את נשמתו אחרי כ-28 שנה. אבל הוא הודפס אי אלה פעמים במהדורות חדשות, והיו אף מחברים שביקשו במאה ה-19 לחקות את צורתו ואת תוכנו, ובדיעבד היה להצלחה, אם לא בגרמניה אז לפחות בתחום הספרות העברית. כיום יש תיאור מפורט של "המאסף" וה"מאספים",³ וכאן לא המקום לעסוק בהם.

לעתונות היהודית בגרמניה שימש כדוגמה אחד החיקויים של ה"מאסף" — אבל בשפה גרמנית צחה. מורים אחדים בבית-ספר יהודי

ריסר, בהתאם להשקפתו, הוציא לאור את עתונו תחת הכותרת הגאה והמגרה: "היהודי" (ולא האיסראליט או כיוצא בזה!) ומילא אותו בדיווחים על דיוני האמנציפציה מביאדן ועד בריטניה ועל הצעות החוקים בנידון שהועלו מדי פעם במקום זה או אחר. אפס, "היהודי" (1832/33) שנתקבל תחילה כצעד נועז המעורר גאווה, או אף חשד, התחיל לחזור על עצמו כעבור גיליונות אחדים. וכיוון שלא חלה התקדמות של ממש בשנים ההן בתחיקת האמנציפציה, רפה העניין בו, והוא החל דועך. פעמיים ניסה ריסר להחיותו (1835 ובראשית שנות הארבעים), אך הוא לא חידש ימיו כקדם.

אולי נתעודד ריסר ב־1835 לניסיון החידוש על-ידי תקופונים חדשים,⁷ ששיבחו אותו והירבו לצטט מתוך "היהודי". מבין אלה שבירכו על מפעלו של ריסר, הצטיין ירחון צנוע בשם "מאגאזין איסראליטי לדרשות ולבית-הספר" (1834-1836). היוזם היה דרשן צעיר במגדבורג ושמו לודוויג פיליפסון. לפי השם היה זה אפוא ביטאון מקצועי למורים/דרשנים בעלי נטייה לרפורמה בפולחן. אין ספק שרוב הדרשות ושאר המאמרים נבעו מעטו של פיליפסון עצמו. אך מעל ומעבר לזאת הוא ידע לעורר את עמיתיו בקהילות קרובות ורחוקות לספק לו דיווחים על החיים היהודיים (והכלליים) במקומותיהם — מן הארץ ואף מחוץ לארץ.

עד אז הודפסו ידיעות וכתבות מן הסוג הנ"ל רק באקראי וכאחור רב — להוציא מכלל זה את "היהודי" של ריסר, שידיעות "טריות" היו עצם עניינו. אין לדעת אם צעדו הבא של פיליפסון הושפע על ידי סגירת "היהודי" ב־1835. מכל מקום, עם שפיליפסון סיים את השנתון השלישי של ירחונו, הוא עסק בהכנה של מפעל גדול, ובראשית מאי 1837 הופיע בלייפציג, המקום המרכזי למו"לות בגרמניה, "העתון הכללי של היהדות" ("אלגמינה צייטונג דס יודנטומס"). זה היה העתון השבועי (זמן מה אף הופיע פעמיים בשבוע) הראשון, שאיחד ידיעות רבות ו"טריות" מן העולם היהודי עם סיפורים ומאמרים פופולריים על מדעי היהדות ועל חיי היהודים. הצלחת עתונו של פיליפסון עשתה אותו מטרה לחיקוי למשך עשרות בשנים, בין בצורתו ובין בתוכנו.⁸

הפריחה הראשונה, 1837-1848

ה"אלגמינה צייטונג" של פיליפסון לא נשאר לבדו בשטח. מיד ייסד ד"ר ל. אדלר בבואריה ירחון בשם "בית הכנסת" ("סינאגוגה"), שנועד להפצה בקהילות הכפריות והעירוניות במדינה הדרום-גרמנית בעלת אוכלוסיה של כ־50,000 יהודים. ניתן להסיק מכך, שגם בקהילות אדוקות אלה התפשטה ידיעת השפה הגרמנית בעזרת בתי הספר היהודיים שקמו בחסות הממשלה.

בעל אופי שונה לחלוטין היה ירחונו של הרב אברהם גייגר בקהילת וייסברן (ולאחר-מכן: ברסלאו/וורוצלב). הוא נתן ביטוי למגמתו כבר בעצם השם של מפעלו: "תקופון מדעי לתיאולוגיה יהודית" (1835-1847), שוויתר כנראה מלכתחילה על קוראים שאינם אנשי מדע ותיאולוגים. אם ניתן לומר שתפוצת ההשכלה הכללית והלשון הגרמנית השפיעו לטובה על התפתחות העתונות היהודית, אל לנו לשכוח, שמאידך גיסא עברו שכבות רחבות של יהודי גרמניה תהליך מזורז של

משבר המיהות. ליהודים אירע דבר זה בתוך סביבה שהיתה ממילא מפולגת לאוהדי נפוליון ואויביו, לליברלים ולריאקציונרים, ללאומנים ולפרדריסטים, לרומנטיקאים ולמתנגדיהם הרציונליסטיים. אלא שלזרמי העולם הסובב היה קר-אופי משותף ובולט. כמעט כל הזרמים נטו לזהות את דיוקן אויבם עם דמות היהודי. תחילה היה זה היהודי הישן, בלבושו המסורתי ובאורח חייו הברדל והזר, אך לא עבר זמן רב והדמות היהודית זוהתה דווקא עם מה שביקשה ה"שולמית" לייצג: היהודי המודרני, הגיאולוגי או אף החופשי, בעל הדעות ה"מסוכנות". מכאן, שהירחון היהודי-הגרמני הראשון היה בדלית ברירה גם הראשון שחייב היה לעסוק באפולוגטיקה כלפי שונאי ישראל.

תחילה האירה ההצלחה פנים למורי בית הספר על שם פרנץ בדסרי, שטרחו בהוצאת ה"שולמית". התוצאה היתה, שמפעל תחרותי לא איחר לראות אור בברלין, ואף הוא נערך על-ידי מורה — ירמיה היימן, שקודם לכן פעל בווסטפליה והיה אף חבר הקונסיסטוריה שם. בברלין עסק בהוראה ובעסקנות ציבורית, וירחונו, "ידידיה", שהופיע בשנים 1817-1843 בשמות מתחלפים וכלי קביעות רבה,⁹ התאים עצמו לתקופה שאחרי נפילת נפוליון על-ידי שמרנות מסוימת שהבדילה בינו ובין בעלי ה"שולמית".

כל הירחונים, מן "המאסף" ועד ל"ידידיה" בגילגוליו, התרחקו מן העיסוק בעניינים מדעיים מובהקים והביאו לכל היותר דברי אגדה, מסות מוסריות-פילוסופיות פופולריות ופרשנות למקרא. "מדעי היהדות" במלוא כובד המלה הועלו על סדר יום העתונות על ידי "האגודה לתרבות ולמדע של היהודים" (1819-1824). "התקופון למדע היהדות" של האגודה הופיע ב־1822/23 בשני כרכים תחת עינו הבוחנת של העורך יום-טוב ליפמן צונץ. לרבים מבני הדור ההוא נראה תוכן התקופון יומרני ומנופת, אך הוא שימש דוגמה ומופת לדורות הבאים.

בתקופה ראשונית זו של הספרות העתית הופיעו עוד ירחונים ומעין-ירחונים שונים ומשונים שלא עוררו הדים ניכרים בציבור. לפיכך אין לעסוק בהם כאן, אבל יש להסביר, כי עד 1830 לערך עדיין לא נמצאו קוראים ומנזיים במספר מספיק, שיהיו במידה שווה מעוניינים ומסוגלים לקרוא כתב עת יהודי בלשון הגרמנית.

היוזמות של גבריאל ריסר ולודוויג פיליפסון

ככך חל שינוי בולט אחרי 1830, כאשר הופיעו בזירת העתונות שני צעירים, שנולדו כבר במאה ה-19 וששאפו להגיע במשאלותיהם ומאוייהם אל הציבור הרחב. הופעת שניהם בבת אחת קשורה אולי גם לעובדה, ששתי בעיות עמדו אז במרכז ההתעניינות של יהודי גרמניה (לא תמיד ביחד ולא תמיד באותה המידה של חיוניות): המאבק על האמנציפציה כלפי חוץ והוויכוח על התיקונים בפולחן כלפי פנים. גבריאל ריסר בהמבורג ולודוויג פיליפסון במגדבורג, ומאוחר יותר בבון, התעניינו שניהם התעניינות חיונית בשתי הבעיות; אלא שריסר ראה את המאבק הפוליטי על האמנציפציה של היהודים כמושכל ראשון, ואילו פיליפסון, ככל שהיה מעונין בשוויון הזכויות, ביקש לפעול בראש וראשונה להבטחת קיום היהדות ורוחה, וזאת בדרך החינך והתיקונים כלפי פנים.

מהפכת 1848 (כאן בצרפת) השפיעה לרעה על התפתחות העתונות היהודית

ומדע ("Literaturblatt"). תחילה התרוצצו בגיליון-החדשות מגמות שונות ומנוגדות — ואף קולות פרוטוציוניים לא נעדרו ממנו. מאוחר יותר התגלעה סתירה מסוימת בין מגמות דתיות-שמרניות מתונות ובין מגמות כלל-מדיניות ליברליות שנטו — בהתקרב המהפכה של 1848 — יותר ויותר לרמוקרטיה רדיקלית. התוצאה מכך היתה שאחרי המהפכה נאלץ פירשט לסגור את גיליון-החדשות שלו, מחשש הריאקציה הממלכתית, והנסיך לקיים את גיליון-התרבות כפרסום עצמאי לא עלה יפה ואף הוא נסגר ב-1851.

כדי להשלים את תמונת הפריחה בעתונות היהודית לפני המהפכה, יש להדגיש שקמו גם בטאוני הזרם הרפורמי הקיצוני¹⁰ וגם תקופונים שמרנים מתונים ("התקופון לעינינים הדתיים של היהדות" של ר' זכריה פרנקל, 1844-1846; "גיליון השבת" של אדולף ילינק 1842-1846; ו"סיני" של הרב אוב (Aub), 1846-1847). אפילו חלוץ העתונות החרדית ראה אז אור (באלטונה): היה זה "שומר ציון הנאמן" שנוסד ב-1845 על-ידי המורה שמואל אנוך, ואחריו התיצב רבה החרדי של אלטונה, ר' יעקב אטלינגר. היה בו חידוש נועז — חלק אקטואלי בגרמנית (Der treue Zionswächter) שנטל לעצמו לדוגמא את עתונייהם של פיליפסון ופירשט. אך הייחוד היה בחלק השני שבו, אשר נשא את הכותרת העברית ונכתב כולו בעברית צחה. תוכנו הוקדש לעניני הלכה ומסורת. מעניינת ההקבלה לעתונו של פירשט גם בזאת, שהעורך ויתר ב-1849 על המשך הדפסתו של החלק האקטואלי-גרמני והסתפק בהוצאה לאור של החלק ההלכתי עד שנת חרט"ו-1855. הריאקציה לא התנגדה אפוא למסורת שבנוסח חרדי, אך בדרך כלל היו שנות הריאקציה עת רעה לעתונות היהודית בגרמניה.

עלייה כלכלית וחברתית, שגרם להן — מתוך מגמות פחות או יותר מודעות — להתבוללות מזורות בסביבה הגרמנית. אחת התוצאות מכך היתה, שהם שללו את זכות קיומם של ביטאוניס יהודיים ייחודיים. אם יטען אפוא מי,⁹ כי התעוררותה של העתונות היהודית נגרמה במידה רבה על ידי הזעזוע שעבר בעקבות "צלילת דמשק" (1839/40) על תודעת היהודים בכל אתר ואתר, יש בזה הרבה מן ההגומה, והעובדות אינן מאששות תיאוריה זו. כי ראשית, תקופונים חשובים נוסדו, כפי שראינו, כבר לפני 1839; ושנית יש להביא בחשבון, כי ככל שהסולידריות כלפי יהודי דמשק היתה חשובה, במרכז אירופה ובמערבה נסכה או ההתעוררות היהודית בעיקר מסביב לשאלות הפולחן והתיקונים בו, ומסביב לביסוס המדעי של מגמות השימור או הרפורמה במסורת ישראל. מכאן נבעו הפילוגים, ומכאן באה גם הדחיפה לייסוד תקופונים חדשים בעלי אידיאולוגיות מוגדרות ומחודדות. ראשונים היו "השנתונים האיטראליטיים" (Israelitische Annalen, 1839-41), שהוצאו לאור על-ידי המורה וההיסטוריון מרכוס יצחק יוסט. העורך דן בשאלות החינוך והתיקונים בדת על רקע סקירות היסטוריות וליקוטי ידיעות אקטואליות. יוסט אף ערך ירחון עברי בשם "ציון" שהחזיק מעמד כשלוש שנים. הוא בחר בשם "ציון" לא מתוך נטייה לאומית, אלא מסיבה דומה שהניעה את משה מנדלסון בשעתו לקרוא לחיבורו הפרוגרמטי-יהודי בשם "ירושלים" (1783), ובכל זאת, לא מנדלסון ולא יוסט הצליחו אלא בצורה שכלתנית גרידא, להסביר את בחירת שמות חיבוריהם. אופי אחר היה לעתונו של המזרחן יוליוס פירשט "האורינט" (1840-51), אך אף הוא לא היה עשוי מקשה אידיאולוגית אחת. "האורינט" כלל גיליון-חדשות וחלק רחב ומעמיק של מאמרי ספרות

עשר השנים הרזות (1860-1850)

אור בעירת-גבול בין פרוסיה ורוסיה (Lyck). הכוונה היא ל"המגיד", שנועד לכתחילה לקוראים מעבר לגבול ולא עורר עניין אצל יהודי גרמניה. השבועון נדד מן הגבול לברלין, ומאוחר יותר לקראקא, ובסך הכל התקיים מ-1857 ל-1903. חשיבותו כמפלס-דרך לעתונות העברית האקטואלית רבה ביותר, אך לא כאן המקום לעמוד על כך.

כך ניתן לסכם, ש"עשר השנים הרזות" לא עשו מן הסתם כלפי חוץ רושם של תקופה פוריה, אך כלפי פנים סייעו לשמור על גחלת העניין בתרבות היהודית ובעתונות היהודית. כן נשאר קיים, אף בגרמניה, ציבור מסוים של קוראי עתונות יהודית ושל שוחרי תכניה התרבותיים-דתיים. ועדיין נשאר לודוויג פיליפסון כבעליהם של שני העתונים התשובים ביותר וכבעל יוזמות ציבוריות חשובות אחרות,¹² הדוכר העיקרי של יהדות גרמניה.

בסוף התקופה היתה זאת שוב האורתודוקסיה הפורשת שניהלה התקפה רבתה על מעמדו המרכזי של פיליפסון בשדה העתונות. במיינץ ייסד ד"ר מרכוס להמן במאי 1860 שבועון בלשון הגרמנית, ושמו "דר איסראליט". הוא הצהיר בכותרתו המשנית, כי הוא "הבטאון המרכזי ליהדות האורתודוקסית"; והדעת נותנת, שצעד כזה לא יכול היה להתבצע בלעדי ברכתו המפורשת של ר' שמשון רפאל הירש בפרנקפורט הסמוכה. מאוחר יותר עברה המערכת באמת לפרנקפורט, ועוד יותר מאוחר היה ה"איסראליט" לבטאונה המרכזי של "אגודת ישראל" (עד 1938). למשך שש שנים קיימה המערכת גם מהדורה ביידיש, כנראה בעזרת יחיאל ברי"ל (1873-1879) ובין 1881 ל-1882 נוסף לעתון מוסף בעברית, הרי הוא "הלבנון", שנוסד בירושלים על-ידי יחיאל ברי"ל והועבר על-ידו, תחילה לפרים ולאחר-מכן למיינץ אל ה"איסראליט".¹³

תקופת הגאות הליברלית, 1860-1878

התחזקותה של האורתודוקסיה הפורשת והשואפת להתארגן בעדות דתיות נפרדות מן הקהילות (חוק גרמני ב-1876 התיר זאת רשמית) ניתנת להתפרש כמעין התקפת-נגד על האדישות ועל ה"רפורמות" במנהגים וכמצוות שנבעו מגווינות או אף מאי איכפתיות של אותם יהודים שחשבו כי מניעת השוויון האזרחי והפוליטי מן היהודים נובעת מן המגמות המתבדלות שבדת ישראל. "אינדיפרנטיות" זו כתשובת יהודים רבים על הריאקציה האנטי-יהודית בגרמניה, היתה תופעה שהלכה והתחזקה, למרות מאמצי העתונות של פיליפסון ושל דומיו, שביקשו לעצור אותה בפעילותם הציבורית. רק לאורתודוקסיה היה אז המתכון, הפשוט כביכול, לחיזוק החיים היהודיים מבית ומבחוץ, במועד ובחיי יום יום. עם זאת נראית מוזרה העובדה שבמדיניות הגרמנית הכללית שמרו לא מעטים מראשי האורתודוקסים על קשרים הדוקים עם ראשי המפלגות הליברליות החילוניות, וזאת למען חירות האמונה, קרי: החירות לפרוש מן הקהילות הרשמיות. לפיכך נתקיים לפחות בשטח המדיניות הכללית קונסנסוס רחב בקרב היהודים, כשם שנתקיים אז גם בקרב הלא יהודים בגרמניה, והרוב הגדול שאף מאז 1860 לאיחוד גרמניה במסגרת חוקתית-ליברלית. ליהודים נראתה האמנציפציה המלאה פועל יוצא ודאי מהגשמת התכניות הללו. יתרה מזו, יהודים רבים אף קשרו את הגשמת החלום הליברלי הזה בהתבוללות מוגברת, כמחיר סביר לשוויון המיחול.

רבים מבין הדוברים היהודיים שהצטיינו בתקופה הקודמת בפעילותם למען חירותה ואחדותה של גרמניה. יחד עם מאבקם לשוויון היהודים, הגיעו עתה לידי מסקנה, שיש להבליע את האינטרסים היהודיים הייחודיים בתוך המאבק הכללי, שכן יש להם סיכויים להגשמתם רק אם בעיות הציבור כולו תיפתרנה ברוח החירות והשוויון; מאידך גיסא, גרמה התבוללותם של פעילים יהודיים כה רבים בשנת המהפכה לכך שרבים-רבים מן הציבור הגרמני, ובעיקר מתוך החוגים המקורבים לשלטונות שיצאו מנצחים ממערכות המהפכה, זיהו את היהודים בכללותם עם האופוזיציה בהיא הידועה. משום כך העדיפו רוב אנשי הציבור היהודיים לשמור בשנים 1850-1858/9 על פרופיל נמוך. ליוזמות חדשות בשדה העתונות היהודית היה מקום רק במידה שהופנו בקפדנות כלפי פנים. ואכן, כך היה. פיליפסון ועתונתו ה"אלגמינה צייטונג" ייצגו כמעט באורח בלבדי את מה שהם עצמם כינו "דעת הציבור היהודי". יתרה מזו: פיליפסון ביקש להגן על קוראיו ומשפחותיהם מפני ההתקפות האנטי-יהודיות שתכפו והלכו בעתונות הכללית, ואף במדורי הספרות היפה, ולפיכך הגה את הרעיון להוציא לאור עיתון משפחתי, שייבא ממיטב החומר הספרותי המאלף והמשעשע, תוך מינימום הכרחי של ידיעות עדכניות. כך נוסד "הדף העממי היהודי" (1853-1866), שסיפק חומר קריאה לכל בני המשפחה והיה בעל תפוצה, שעשתה את הוצאתו לכדאית.

שוב הישג לרפורמר פיליפסון, ושוב לא איחורה לכוא תגובתה של האורתודוקסיה הקיצונית: ר' שמשון רפאל הירש, רבה של הקהילה החרדית הפורשת בפרנקפורט, הקים זמן קצר אחרי תחילת יוזמתו ה"נ"ל של פיליפסון ירחון בשם "ישורון", שהיה בעל מגמה משפחתית דומה, אך ברוח חרדית מובהקת (1854-1870). תפוצתו לא התעלתה מעלה מעלה, אך עקשנותו של הזרם האורתודוקסי גרמה לכך שכתב עת בשם "ישורון" נתחדש מפעם לפעם, ובארבעה-חמישה גלגולים הגיע עד לימי המשבר הכלכלי של 1929/30.

איך להסיק מכך, שתפוצת העתונים היהודיים האחרים היתה רבה במיוחד. רק בטאוניו של פיליפסון הגיעו בשנים הרזות לידי אלף או יותר מגויים, ורובם של העלונים ביססו את קיומם על מחצית מהיקף זה. כך נוסדו גם ביטאונים נוספים, שחוג קוראיהם היה מצומצם מאוד, שכן לא פנו כלל אל הציבור הרחב. אל אלה שייך אחד הירחונים המכובדים ביותר שהופיע בגרמניה. בשנת 1851 ייסד זכריה פרנקל את "הירחון להיסטוריה ולמדע של היהדות" (MGWJ). הירחון הופיע כמעט בלי הפסקה והגיע ל-83 כרכים. בעריכה השתתפו גם ה.צ. גרץ, דוד קאופמן, מרכוס בראן ועוד. הכרך האחרון הוחרם על ידי הגסטפו ב-1939 והושמד.¹⁴

במהדורה מצומצמת יותר מזו של ה-MGWJ הופיע הירחון "ביבליוגרפיה עברית - המזכיר" מאת מ. שטיינשניידר, שטרם במשך כעשרים שנה ויותר (1858-1882) לנהל את רישום הפרסומים העבריים שראו אור באירופה. ברור שערכו המדעי עלה בהרבה על תפוצתו הדלה. מסוג אחר היה השבועון העברי - אחד הראשונים בעולם - שראה

"עתון העם היהודי" (לייפציג 1872-1875). לשם האחרון יש להעיר, כי קלינגשטיין כלל לא התכוון ל"עם היהודי" כחטיבה אתנית, כי אם ביקש רק להבליט את האופי העממי (פופולרי) את פרסומו.

בסך הכל ניתן למצוא בין 1860 ל-1878 יותר מתריסר ביטאונים אזוריים ומקומיים, שרק שניים מהם זכו להצלחה מסוימת ולאריכות ימים יחסית. האחד היה חידוש ביטאונו של אברהם גייגר (שנוסד עוד בשנות ה-30) תחת השם "תקופון יהודי למדע ולחיים" (1862-1875), אלא שפנה הפעם אל חוג קוראים רחב יותר מאשר בגילגולו הראשון; השני — "השבועון האיסראליטי" (1870-1894), אשר נערך על-פי המתכונת של פיליפסון, אך היה מעט יותר שמרני בגישתו לענייני היהדות. מייסדו היה הרב א. טרויאנפלס, אך ההצלחה באה לאחר שהעריכה עברה לידי הרב מ. ראהמר שהוסיף לעתון "מוסף לספרות" בעל משקל. אגב, ראהמר היה הרב שבא אחרי לודוויג פיליפסון לקהילת מגדבורג, שתפסה אפוא מקום נכבד למדי בתולדות העתונות. מכל מקום נסתיים בתקופה הנדונה תפקידו המרכזי של פיליפסון בזירת העתונות היהודית, ולאור הליברליות ששררה כביכול בקיסרות הגרמנית המאוחדת חשבו רוב היהודים, ואפילו פיליפסון עצמו, שהגיעו סוף סוף אל המנוחה ואל הנחלה, ללא צורך ברועה מיוחד.

העתונות היהודית ו"העתונות המיוחדת" — התגוננות ודרכי תשובה

ואז פרצה בחמת זעם אותה שנאת ישראל — שנתכנתה עתה בכינוי "המדעי" — אנטישמיות — וקעקעה את ביטחון היהודים בזכויותיהם ובמעמדם. אחת הסיסמאות ששירתו את שונאי ישראל עוד מלפני מהפכת 1848 ושנהייתה עתה לאחד מיתדות תעמולתם, היתה קריאת תיגר על מה שהם כינו "העתונות המיוחדת" (Judenspreche), המרעילה כביכול את "הרוח הגרמנית" בכל רחבי גרמניה. בזאת לא התייחסו, כמובן, אל העתונות היהודית שנסקרה עד כה, כי אם אל העתונים הכלליים שבעליהם, או עורכיהם, או אף כתביהם, היו ממוצא יהודי. בעיקר הופנו חיצו השנאה נגד משפחות המו"לים הגדולים בעתונות הגרמנית, כגון ליאופולד זונמאן בפרנקפורט, או בני משפחות אולשטיין או מוסה. אפס, להתקפות אלה על "העתונות המיוחדת" היתה מטרה נוספת: רוח העתונות, היתה חופשית-ליברלית, והיא הוקעה כאנטי-גרמנית מעיקרה. מובן מאליו, שמאוחר יותר הורחבה המתקפה נגד היהודים בעתונות הכללית והגיעה אף אל העובדים והאחראים של הבטאונים הסוצי-אליסטיים למיניהם שביניהם לא חסרו גם יהודים, כגון אדוארד ברנשטיין, יוסף בלוך, קורט אייזנר, כדי להזכיר רק את אלה שמשכו אליהם את מירב התקפותיהם של האנטישמנים.

למרות ההסתה הפרועה והמתמדת ולמרות השמות היהודיים שאוזכרו ללא הפסק, לא היה בהם משום ראייה ל"שלטון היהודים בדעת הקהל", שהאנטישמנים לא פסקו מלהווקעו עד 1933. אפילו נגיה שבעתוני ברלין היו 13%-14% מן המועסקים ממוצא יהודי,¹⁶ הרי תפוצת עתוניהם של אילי העתונות ה"אריים", כגון שרל ומאוחר יותר הוגנבורג, עלתה בהרבה על תפוצתה של "העתונות המיוחדת" כביכול, שלא לדבר על העתונים הפרובינציאליים שבהם נתמעט מספר המועסקים היהודיים בה במידה

לכאורה אין באידיאולוגיות מן הסוג הנ"ל משום עידוד להתעוררות מחודשת של העתונות היהודית. אך חופש העתונות, שהחל רווח בגרמניה כתולדה מן הדיעות הליברליות הכלליות, השפיע לטובה גם על התפתחות העתונות במגזר היהודי — והפעם שוב לא נקשרה ההתעוררות באישיותו ובעתונו של פיליפסון המזדקן, שענינו כהו כבר מראות. כפי שכבר נרמז לעיל, ניתן לזקוף לפחות חלק מן היוזמות החדשות על חשבון האורתודוכסיה לגוניה. אפילו בברלין, שלא הוזכרה עד כה כמרכז חשוב¹⁴ לעתונות היהודית, נוצר עתה שבועון בעל משקל ותוכן הראויים לשימת-לב. שמואל אנוך, המורה הזקן מאלטונה מימי "שומר ציון הנאמן" פעל עתה בברלין למען משפחת הרבנים החרדים הילדסהיימר ויסד וערך להם את ה"ידישה פרסה" (1870-1923). מאוחר יותר קיבלו בניו של ר' צוריאל הילדסהיימר את העריכה לידיהם, והעתון הפך לבסוף מביטאון "עדת ישראל" של ברלין לביטאונו של "המזרח" (1912).

אולי עוד יותר אופיינית לדרך העתונות היהודית בין 1860 ל-1878 מן הפריחה של העלונים האורתודוכסים היא מצד אחד הצמיחה של בטאונים שמרניים שביקשו לגשר בין האגפים הקיצוניים שביהדות גרמניה, ומאידך גיסא ההתרכות של עתונות "מקצועית", כלומר של תקופונים מאת ובשביל מורים, חזנים וכדומה; ועוד בולטות ההתחלות של עתונות אזונית, או אף מקומית (בחלקה קשורה לזו או אחרת משתי המגמות שנוכרו קודם-לכן). מתוך התחלות אלו עתידים היו להתפתח עתוני הקהילות למיניהם.

ההתפתחות בכיוון המקצועי והאזוני ניוונה, בין היתר, מתוך העובדה שבשנים של איחוד גרמניה ברוח החוקה הליברלית — שכללה את חוק האמנציפציה ליהודים, אשר נתקבל ב-3 ביולי 1869 בפרלמנט של "הברית הצפון-גרמנית" — לא נראו לדוברי היהודים עוד עניינים ייחודיים שנדרשו לפקוח עין עליהם (להוציא מכלל זה את עניינה החיוני של האורתודוכסיה בראשות ר' שמשון רפאל הירש בחוק שיאפשר להם פרישה מן הקהילות). אפילו לודוויג פיליפסון לא חזר ב-1870/71 על הכרזתו מימי האמנציפציה הפרוסית הקצרה של דצמבר 1848, כשהצהיר כי על עתונו ועליו אישית מוטלת החובה "לפקח... על מימוש של חוק-החירות הזה."¹⁵ עתה נראה היה, ולו אף לשנים מועטות, כי גרמניה המאוחדת היתה למולדתם של כל אזרחיה, בלי הבדל דת ואמונה. כך יכלו היהודים להתמסר בשלווה יחסית להסדרת ענייני קהילותיהם ואירגוניהם. הואיל ומעמדם הכלכלי של אלה נתבסס והלך, לא חסר גם מימון לביטאונים ולעלוני מידע של המסגרות הארגוניות למיניהן, וכך עדים אנו לראשית הגאות בפרסומיהן של קהילות ואגודות שכותרותיהם ועורכיהם נשתנו ונתחלפו עד שקשה להתמצא בכלום, או אף בחלקם הניכר.

דוגמה אחת חייבת להספיק: המורה יוסף קלינגשטיין החליף בין השנים 1861 ו-1875 שלוש פעמים את שם עתונו ואת מקום הוצאתו לאור: תחילה ייסד ביטאון מקצועי, "המורה האיסראליטי" (1861-1870), דרמשטט ואחר-כך מיינץ; עם איחוד גרמניה החל לנהל תעמולה להקמת נציגות יהודית כוללת במדינה המאוחדת וקרא לעתון המיועד לכך: "עלון הסיגודה" (1870-1872, מיינץ); ולבסוף, קרא לפירסומו

ויחידה, את הדיפת האנטישמיות. לשם כך הוצהר בו, כי עיקר מגמותיה של "האגודה המרכזית" הינו "חזיון התודעה הגרמנית" של היהודים. חזיון התודעה היהודית תפס בו רק מקום משני, מה שלא סייע במיוחד להדיפת האנטישמיות אך סייע לחזק את כוחם של היהודים. כותרת הירחון (1895-1921) היתה "בתוככי הרייך הגרמני" — שם שלא עורר אהדה או שנאה מיוחדות, ואף לא שימת לב מיוחדת. השפעתו העיקרית הורגשה אפוא, כפי שכבר נרמז, לא כלפי חוץ כנגד שונאי ישראל, כי אם דוקא כלפי פנים, למען חזיון תודעתם של היהודים, שבטחונם העצמי עורער קשות על ידי ההשמצות האנטישמיות הבלתי פוסקות. אחרי מלחמת העולם הראשונה אוחד הירחון, כאמור, עם ה"אלגמינה צייטונג" והפך לשבועון, שנשא את הכותרת הראשית: CV-Zeitung, וכותרת משנה נשמר זכר עתונו של פיליפסון: "אלגמינה צייטונג דס יודנטומס". לצורך התעמולה המרוכזת בחוגים לא-יהודיים הוצאה לאור גם תמצית חודשית שחולקה למערכות עתוננים, למשרדי מפלגות ולכל מי שהתעניין בה.

מאז 1896/97 ראתה "האגודה המרכזית" זכות וחובה לעצמה להילחם בפרסומיה גם נגד התנועה החדשה של הציונות הפוליטית. כך נתפלגה הציובוריות היהודית פילוג נוסף על זה שבין החרדים והרפורמים, ואילו החזית המשותפת נגד האנטישמיות נשארה נושא למאמרים ולנאוים, אך למעשה גבר הפילוג על מגמות האיחוד עד לעשור האחרון של יהדות גרמניה.

בריכוזי הזרמים והפולגים ומריבותיהם נשמע תחילה קולה של הציונות בגרמניה רק כקול ענות חלושה, שכן הבטאון הציוני המרכזי היה ממוקם בווינה, עירו של הרצל, ואילו הירחון הראשון בברלין, "ציון"¹⁹ (1895-1900) היה צנוע בהיקפו ולא דייק בהופעתו. חוץ מזה היו ציוני ברלין מפולגים בינם לבין עצמם, ולא ידעו כיצד לגייס את הכספים לפתיחת עתון ראוי לשמו, ובכל זאת אירע מקרה של מזל: עתון יהודי קטן בברלין בשם "שליח הקהילה" (Israelitischer Gemeindebote) שנוסד ב-1895 ושהתקיים בדוחק מהמודעות ומההודעות של ארגונים ועסקנים קטנים, הוצע בתנאים מפתים לציוני ברלין, אלה קפצו על המציאה, וב-1901 הופיע השבועון תחת שם של פשרה, "איסראליטישה רונדשאו", כדי להיפך תחת הנהלתו של ד"ר היינריך (אליקים) לוזה ב-1902 ל"ידישה רונדשאו", שנודע אחר כך, הודות לפעילותו המסורה של עורכו הראשון ושל הבאים אחריו (האחרון: ד"ר רוכרט ולטש) ברחבי כל העולם היהודי והיה בעל השפעה ניכרת מאוד. אין להכחיש שה"רונדשאו" הרבה להתפלמס עם "האגודה המרכזית" ועם אנטי-ציונים אחרים, אך נותר מקום רב למדי לסיקור המתרחש בארץ ישראל ובתנועה הציונית, לקידום הקרן הקיימת ולטיפוח עניינים תרבותיים יהודיים ועבריים בקשת מגוונת למדי.

ואכן, טיפוח ענייני התרבות הכלל יהודיים המשותפים היה ממטרותיה העיקריות של הפרסום החשוב השלישי, שנוסד עוד לפני 1900: הכוונה ל"עלון המשפחה" (Israelitisches Familienblatt) שנוסד ב-1898 בהמבורג ונתקיים שם עד 1938.

שהמקומות היו קטנים יותר, וברוב המקומונים כלל לא עבדו יהודים כעתונאים. זאת ועוד: העתונים הדפיסו את אשר הקהל מוכן היה לקנות במזומן, או בדמי-מנויים, ובעיקר מה שעשוי לכרז אותו ו"לדגדג את עצביו". מכל מקום, "העתונות המיוהדת" נפוצה ב-6.5 מיליון עותקים בסוף המאה, ותפוצתה עתידה היתה לעלות עוד ועוד, בעוד שלא היו בגרמניה או יותר מ-650,000 יהודים, שלא כולם עמדו במחנה הליברלים או הסוציאליסטים. לפיכך, אילו צדקו האנטישמים — כלומר: אילו והעתונים, שנעשו בידי יהודים, באמת הדריכו את דעת הציבור — הרי צריך היה השמאל לצעוד לקראת נצחון בטוח ומוחץ. מה שקרה היה ההיפך הגמור. פרט לשנים 1912 ו-1918/19 היה השמאל המפסיד הקבוע במאבקו נגד הימין, ואפילו בקרב הציבור היהודי עצמו נתגלתה אכזבה מן השמאל. במלים אחרות: "העתונות המיוהדת" היתה דחליל. ובכל זאת אין להתחשש לעובדה, שחלקם של היהודים בעתונאות הגרמנית כלל לא היה מבוסס; שכן היה זה המקצוע האינטלקטואלי האחד שלא נסגר בפני מועמד יהודי כאשר הוא יהודי,¹⁷ ומי שלא נתקבל לשירות המדינה או להוראה תיכונית וגבוהה, או למערכת המשפט — הסב את מקצועו לשטח העתונות.

כל זאת אינה אלא הערת אגב בשולי תיאור העתונות היהודית בגרמניה. כי זו האחרונה התייחסה בהסתייגות גלויה, אם לא בדחייה מוחלטת, אל העתונות הכללית, ורק עתונאים מעטים עברו את הקו המפריד ביניהן ועבדו גם פה וגם שם. יוצא מן הכלל היה — שוב! — העתון שנוסד בידי פיליפסון, "אלגמינה צייטונג דס יודנטומס". אחרי מותו של המייסד (1889) התגלגל העתון העלון לידי מר"ל יהודי, והעתון הייצוגי לשעבר של יהודי גרמניה הפך עתה לפרסום צרדי בבית ההוצאה הגדול ורודולף מוסה, עד שאוחד אחרי 1921 עם ביטאון "האגודה המרכזית" (CV-Zeitung) והופיע תחת שם זה עוד כ-17 שנה (וראה להלן).

עם הופעת התנועה האנטישמית ב-1879 הפכה האפולוגטיקה בעתונות היהודית לצו השעה. הציובוריות היהודית החלה חשה על כשרה את מגמות הדחייה האנטישמיות בכלכלה, בחברה, בשירותי הממשלה, ואף בחיי התרבות, מה שגרם להסתגרות מסויימת ולהתחלשות של התארגנות יהודית כלפי פנים: אגודות לספרות ולהיסטוריה, לשכות בני-ברית (ואחרות), איגודי סטודנטים, ארגונים של קבוצות מקצועיות, כרובנים, חזנים ומורים, ולבסוף גם אירגון גג של הקהילות עצמן (DIBG), צמחו והתפתחו, וב-1893 נוסדה המסגרת להתגוננות בפני האנטישמיות, "האגודה המרכזית של אזרחים גרמנים בני דת משה" (CV).

כמעט כל הגופים הללו, יהיו מקומיים, אזוריים או כלל-ארציים, שאפו לפרסם את דבריהם בעתונות משלהם. כך נוסדו לפני ואחרי שנת 1900 ועד למלחמת העולם הראשונה, "ידיעונים", ירחונים וביטאונים למיניהם ולמקומותיהם בזרם גואה של יותר מ-60 פירסומים חדשים.¹⁸ כאן ניחד את הדיבור בעיקר על שלושה מהם, משום שהיו חשובים לציבור ולתולדות העתונות גם יחד, ושלושתם ניסו לחת תשובה — כל אחד על פי דרכו — לבעיית האנטישמיות בגרמניה.

תחילה נוסד הביטאון החודשי של ה-CV, שתרת על דגלו, כמטרה

התפלמסות מפלגתית. מכאן, שהדגשת תרבות ישראל וטיפוח ערכיה היו מפתח בעתון זה. לא שללו בו מראש — לא את האורתודוקסיה הפורשת, לא את הציונות וגם לא את הרפורמיים הקיצוניים, כל עוד הודו במשותף להם בתור יהודים. ההצלחה האירה פנים ל"עלון המשפחה", ועל כך תעיד אולי העובדה, שנוסדו לו חיקויים אחדים במקומות שונים.²⁰ אך אף אחד מאלה לא יכול היה להתמודד במהדורותיו עם 20,000 עותקים שבועיים ויותר של "עלון המשפחה" לפני עלות היטלר לשלטון.

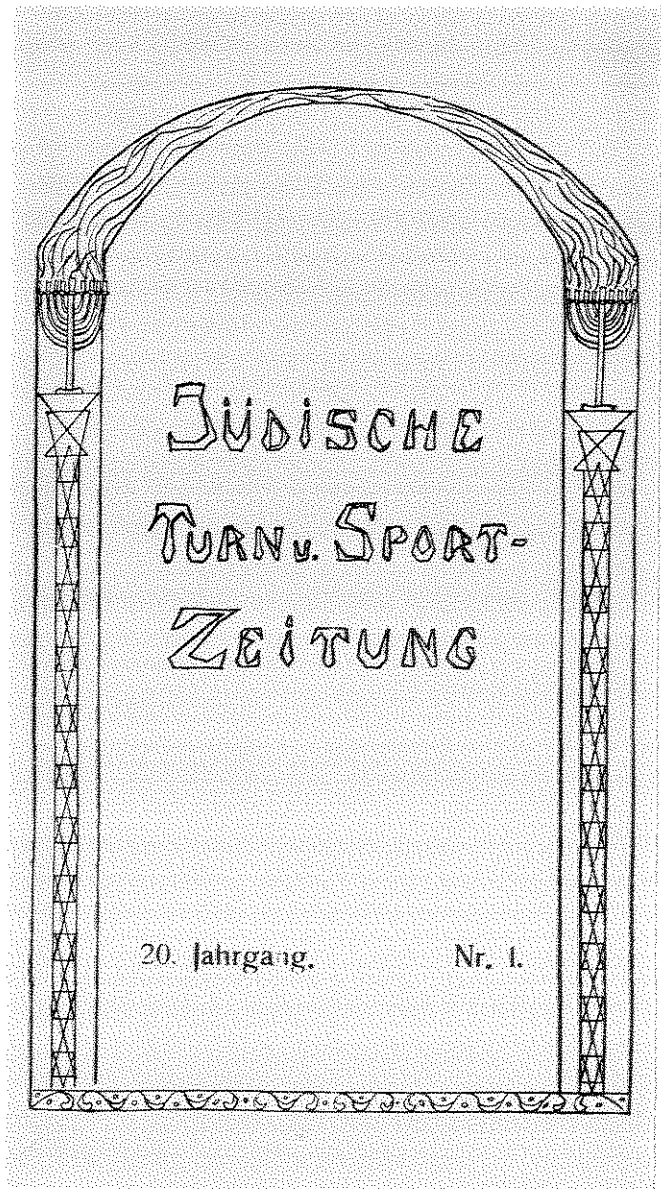
כתב עת תרבותי טהור ברוח של כלל ישראל, ולא סתם חיקוי, היה הגיליון המאויר "מזרח ומערב" שהוצא לאור על ידי ליאו וינג בין 1902 ל-1922. הוא הגיש לקוראיו חומר עשיר ובעל רמה, לרבות שפע של תמונות מעולות, אשר חיבבו את החוברות על כל שכבות הגיל.

דומה שהשאפיה לרנסנס התרבות היהודית עוררה אף את שדה הירחונים התיאורטיים-ספרותיים, שלא שיגשו במיוחד בתקופה הקודמת. עתה נוסדו ירחונים עבי כרס על ידי בעלי יוזמה מכל הכיוונים האידיאולוגיים האפשריים, אלא שבהתאם ליעדם התרבותי נתרסנה רוח הפולמוסנות, ורמת הוויכוח היתה מתונה ושקולה יותר מאשר בשבועונים. את ההתחלה עשתה שוב האורתודוקסיה המחמירה: ד"ר וולגמוט (Wohlgemuth) חזר וחיידש את הירחון "ישורון" (1914-1930), שעבר עד כה כבר ארבעה גילגולים. אחריו הופיעו, בעצם ימי מלחמת העולם הראשונה, כזה אחר זה שני ירחונים בעלי כיוונים אידיאולוגיים מנוגדים, אך שניהם בעלי רמה גבוהה וללא פולמוסנות זולה: עורכו של האחד היה הפילוסוף הרמן כהן ("המחברות החדשיות החדשות" 1916-1920). ויריבו, בעל האידיאולוגיה היהודית-לאומית, יצא בשם "היהודי" בעריכתו של מרטין בובר (1916-1926). ללא ספק השפיעו מפגשי היהודים הגרמניים עם יהדות מזרח-אירופה בימי מלחמת העולם על הוויכוח הרעיוני הער על מהות היהדות ועל עתידה מעל דפי הירחונים האלה. אתריהם הוציאה גם "האגודה המרכזית" בשנת 1925 ירחון על רמה גבוהה בשם "השחר" (Der Morgen), שהמשיך בצורה מכובדת את שרשרת ירחוני התרבות עד לתוך ימי שלטונו של היטלר.

מתוך סקירה זו ניתן להסיק מסקנה מעניינת לגבי תקופת הרפובליקה הויימאריית:

ריבוי הפרסומים אינו מלמד על הצלחה יתרה של העתונות היהודית בימים "הטובים" של הרפובליקה, לפני עלות היטלר לשלטון. הירחונים היוקרתיים לא שיגשו, ואף לא כל השבועונים הוותיקים החזיקו מעמד. על גילגולו של AZJ, ילד-טיפוחיו של פיליפסון, והפיכתו ל"עיתון ה-CV" כבר דובר; והוא, בנוסף על ה"ידישה רונדשאו" ו"עלון המשפחה" מהמבורג וה"איסראליט" האורתודוקסי מפרנקפורט מסמלים בעצם את המשכיות ההתפתחות מהמאה ה-19 ועד לתקופת היטלר. מלבד כמה עתונים קיינוניים, שלא כאן המקום לרדן בהם, נוסד בתקופת ויימאר בעצם רק עתון חשוב אחד שהחזיק מעמד יותר מעשר שנים: ביטאונה של "ברית לוחמי החזית היהודיים" (R.J.F.), שנשא את השם "המגן" (Der Schild). גרמנוצנטרי עוד יותר ממנו היה גליון של פלג קיצוני, ששמו — כשם עתונו — היה: "היהודי הגרמני לאומי". שני אלה נסגרו על ידי הנאצים כשנתיים אחרי עלותם לשלטון.

העתונות היהודית לא חזתה מראש את ההתפתחות הקטסטרופלית

גם עתון יהודי כזה היה — עתון ספורט, שהופיע שנים רבות

טיפוח התודעה של כלל ישראל: שלושים השנים האחרונות

"עלון המשפחה" נוסד במקומון, אך מערכתו שאפה לתפוצה רחבה ככל האפשר, פיתחה רשת כתבים במקומות רבים, ולבסוף הוקם גם משרד מערכת בברלין הבירה. נוסף לזאת השתדלו האחראים למדיניות העתון להתגבר על ניגודי השקפות העולם שרווחו בציבור היהודי, כדי לפתח תודעה משותפת לכלל ישראל. כעתון למשפחה הגישה המערכת לקוראים חומר מאלף ומשעשע, אך גם מידע אקטואלי במינימום של

בלבד,²¹ ומספר זה לא כלל את עלוני האינפורמציה הקהילתיים המשוכפלים, או את עלוני תנועות הנוער. פירוש המספר הזה לגבי ציבור, שמנה אז כ-450,000 נפש בלבד, כי בכל משפחה יהודית קראו לפחות עתון יהודי אחד.

אך מה אפשר היה לקרוא בו, מלבד דברי עידוד זהירים ומלבד הוויכוחים, אם, מתי, לאן ואיך להגר? למרות זאת מילאה העתונות תפקיד נכבד בחיי היומיום בימי היטלר. תפקיד זה היה לצנינים בעיני הנאצים, ולכן הם סגרו כל הביטאונים היהודיים שנותרו עדיין לפליטה, בכת אחת בנובמבר 1938 על-פי צו מגבוה, ותוך כדי תיאום עם הפוגרום של "ליל הבדולח". מאז הופץ רק עוד עלון-מידע מרכזי אחד, וריכוזיות זו יש בה כבר משום הכנה מכוונת לקראת מה שנתכנה מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה בשם "הפתרון הסופי".

הזאת ולא התרתה כריצינות ובתוקף הדרושים מפני העלול להתרחש. למרות הרנסנס התרבותי שעבר עליה בין 1900 ל-1930, לא חלה בה התעוררות אידיאולוגית שתוציא אותה ממסלוליה הקפואים וממעגל הפתרונות המוכנים מראש לכל אחד ואחד מזרמיה. עם עלות היטלר לשלטון עלה מאד מספר קוראי העתונות היהודית, שכן כל מידע בעתונות הכללית היה מהול בשיטנה ובטינה, והיה אף חשוד בשל מגמתיו הנסתרות. מאידך גיסא לא התגברה העתונות היהודית מצידה על מגמתיות האירגונים שאותם היא שירתה, וממילא היתה נתונה לצנזורה חמורה מצד הגסטפו ולא יכלה לכתוב, אלא מה שהשליטים התיירו לפרטום.

עם זאת הגיעה העתונות היהודית בגרמניה בשנת 1935 לתפוצתה המספרית הרבה ביותר: כ-137,000 עותקים ממנה הופצו בקרב היהודים

1. בקונגרס פריס בדבר מצבם המדוכא של יהודי תורכיה (1856), וכן בעטייה של חטיפת הנער מורטרה (1858), ועוד.
13. "Katalog Jüdische Presse", Aachen 1967, p. 531; Enf. Jud. s.V Brill
14. בברלין נתקיימו עד אז רק עלונים לא-חשובים, שלא האריכו ימים.
15. AZJ 1848, p. 569f.
16. לפי מקור אחד היו בעתון, שנוסד על-ידי זונמן בפרנקפורט ב-1890 כשליש העתונאים ממוצא יהודי.
17. פרטים ראה: J. Toury, Die politischen Orientierungen der Juden in Deutschland, Tübingen 1966, pp. 6-12.
18. לפי הטבלאות ב-"Presse", Jüdisches Lexikon IV, s.V. יש להצטרף על אי-דיוקים רבים מאד בפרטי הנתונים הביבליוגרפיים. במקרה שהקסטס כאן סוטה מן הנתונים שם, יש לתקן את האחרונים.
19. קדמו לו פירסומיהם של חובבי ציון בגרמניה כגון "הקולוניסט", (קטוביץ 1882/3), "זרובבל" (ברלין, 1889-1880), וגם שני שנתונים של "ידישה פולקסצייטונג" (1894/5), שנוסד בווינה והועבר לברלין על-ידי עורכו הראשון, נתן בירנבייס.
20. למשל: "Israelitisches Familienblatt", Frankfurt a.M., Deutsch-Israelitische Zeitung" nebst "Laubhütte", Regensburg, u.a.
21. השווה את רשימת העתונות לשנת 1935 אצל: M.T. Edelheim-Muhsam: "The Jewish Press in Germany" Leo Baeck Institute, London, Yearbook I, 1956, pp. 76-172.

1. השווה: יעקב טורי, "ראשית העתונות היהודית בהולנד", ספר זכרון לבנימין דה-פריס, ירושלים תשכ"ט עמ' 310 וכו'.
2. השווה: Jacob Toury, "Die Anfänge des jüdischen Zeitungswesens in Deutschland", Bulletin des Leo Baeck Instituts, 38-39, 1967.
3. צמח צמירון, המאסף, תל-אביב 1988, בעיקר בביבליוגרפיה, שהינה טובה מן הטקסט.
4. תיאור מפורט אצל: Siegfried Stein, "Die Zeitschrift 'Sulamith'" Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland, 1937.
5. "ידידיה", 1819-1817; "ידידיה" סריה חדשה 1831/3, רק שתי חוברות. "ארכיון כללי של היהדות" 1843-1839, שמונה חוברות.
6. השווה: N. N. Glatzer, Leopold Zunz, Tübingen 1964, pp.13 seq.; S. Ucko, "Geistesgeschichtliche Grundlagen der wissenschaft des Judentums", "Zeitschrift für. Gesch.d.J. in Dtd., 1934.
7. הכוונה ל"ציון" ברלין 1833-1835 ואחרים.
8. הפירוט כאן תמציתי, שכן בחוברת נמצא מאמר שלם על עתון זה.
9. כך ברוך מבורך ב"ציון" (ירושלים) כרך כ"ג-כ"ד.
10. ה"איסראליט של המאה ה-19" (1848-1839), "הרפורמה" (ברלין 1847) ועוד.
11. השנתון המוחרם (83) נדפס מחדש בטיבינגן 1963, על-ידי המכון על שם ליאו בק.
12. בין יוזמותיו של פיליפסון היו נסיונות להקמת אירגונים יהודיים שונים, ייסוד מכון לקידום הספרות היהודית, צעדים דיפלומטיים (פטיציות) בפורוסיה,